

**“ЛЕВЬ, ИМЬ ЖЕ ПОЛОВЦИ ДЪТИ СТРАШАХУ”:
СТЕРЕОТИПИ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА У ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ, ВЕЛИКОПОЛЬСЬКІЙ ХРО-
НИЦІ ТА МОДЕРНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ.**

Автор порівнює стереотипний образ Романа Мстиславича у двох середньовічних пам'ятках: Галицько-Волинському літописі та Великопольській хроніці. Водночас простежено еволюцію цього стереотипу в українській та польській модерній історичній свідомості.

Ключові слова: *Галицько-Волинський літопис, Великопольська хроніка, Роман Мстиславич, стереотип, історична традиція*

Постать Романа Мстиславича Галицького давно стала одним з ключових топіків української медієвістики. Значущість цього володаря відчували уже його сучасники; міф князя Романа і його спадкоємців – Романовичів підтримали також їхні нащадки. Не дивно, що для модерної історичної науки діяльність волинського, а пізніше галицького князя – не тільки вихідний пункт у генезі та розвитку Галицько-Волинської держави, але й одна з “відмичок” до історії Русі XIII ст. загалом.

Безпосереднім імпульсом до появи даної статті стала праця Олександра Головка, опублікована у першому випуску “Княжої доби”¹. Постульована у ній думка про існування “парадигми Романа” у руській політичній думці XIII ст. є, без сумніву, продуктивною. Однак в ідеологічних дискурсах Центрально-Східної Європи XIII–XIV ст., як справедливо зауважує сам автор, існували різні образи Романа Мстиславича: від дуже позитивних, у яких цей князь поставав ідеалом, до різко негативних, де він виглядав якщо не демоном, то, принаймні, недругом. Отже, можна говорити не стільки про парадигму, як про “парадигми Романа” у середньовічній ментальності. Нижче ми хочемо звернути увагу лише на окремі стереотипи, з яких було збудовано ці парадигми,

¹ Головка О. Парадигма Романа в ідеологічному житті Волині та Галичини XIII ст. *Княжа доба: історія та культура*. Львів 2007, вип. 2, с. 59–66.

і на механізми, з допомогою яких формувалися й поширювалися ці світоглядні зразки. Ми цілком свідомі того, що дана робота є лише однією з ланок у вже сформованому ланцюзі студій довкола польської й руської візій Романа Мстиславича, початок яким дав ще Михайло Грушевський. Саме він намагався детально проаналізувати Кадлубкову версію історії Романа, виявити ті підставові міфологеми, які перекочували до Великопольської хроніки, а за нею у ранньоновітні польські джерела². Водночас, дана стаття – спроба простежити не лише механізм формування середньовічних уявлень про князя, а й їхню подальшу інфільтрацію в модерну історіографічну думку та масову свідомість.

Прослава. Позитивну парадигму сприймання Романа Мстиславича репрезентує Галицько-Волинський літопис. Його збережений текст починається з відомого панегірику: “По смерти же великого князя Романа, памятнаго и самодержъца всея Руси, одолѣвша всѣмъ поганскимъ языкомъ, ума мудростию ходяше по заповѣдемъ Божиимъ: устремиль бо ся бяше на поганья ѡко левъ, сѣрдить же бѣ яко и рись, и губяше ѡ яко и коркодилъ, и прохожаше землю и яко и орель храбор же бѣ яко и турь...”³.

Його продовженням стає похвала Володимиріу Мономаху і т. зв. Легенда про євшан-зілля: “Ревнова же дѣду своему Мономаху, погубившему поганія измаилтяны, рекомыя половцы, изгнавшю отрока въ Обезы за Желѣзныя врата, Сырчанови же оставшю у Дону рыбою оживши; тогда и Володимерь Мономахъ пиль золотымъ шеломомъ Дону, прѣмши землю ихъ всю, и загнавша окааньныя агаряны. По смерти же Вѣлодимери, оставшю у Сырчана единому годцу же Ореви и посла и въ обезы, река: “Вѣлодимеръ умерль есть, а вѣротися, брате, поиди въ землю свою; молви же ему моя словеса, пой же ему пѣсни полловецкія, аже ти не въсхощеть, дай ему поухати зелія, именеємъ емшанъ”. Оному же не восхотѣвшю обратится, ни послушати, и дасть ему зеліе, и въсплакавшю, рече: “да лучче есть на своей

² Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів 1905, т. 3, с. 4–5, 10–11.

³ Цит за: *Галицько-Волинская летопись. Текст, комментарий, исследование*. Под ред. М. Ф. Котляра. Санкт-Петербург 2005, с. 78.

земли костью лечи, нежли на чужей славному быти”. И прїйде въ свою землю. От него родившюся Кончаку, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котель нося на плечу; Роману же князю ревновавшю. и за то, и тщащєся погубити иноплемєнники”⁴.

Лише після цього йде речення, уже повністю вписане у логіку подій галицького літописця Данила Романовича (“Велику мятежу вѣставшу въ земли Руской, отавшими же ся двѣма сынома его, єдинъ 4 лѣта, а другый двѣ лѣтѣ”⁵), яке фактично продовжує початок панегірику: “По смерти же великого князя Романа (...)”.

Отож, маємо досить складний конгломерат текстів, довкола якого давно існує багато інтерпретацій. Тож ми зупинимось лише на окремих його аспектах. Свого часу Іван Франко критично висловився про вартість панегірику. Він назвав його “досить риторичним” і протиставив нелогічно прикріпленій до цього уривка “літературній перлині” – “Легенді про євшан-зілля”⁶. Цей погляд поділяла й поділяє частина дослідників: не випадково “Легенда” має більше тлумачень, аніж “Прослава”. Так, наприклад, Михайло Возняк у своїй “Історії української літератури” підтримував версію Миколи Вороного, який, фактично, включив похвалу Роману до складу “легенди про євшан-зілля”, а не навпаки⁷. Натомість Богдан Лепкий у власних популярних нарисах історії літератури прирівняв обидва сюжети до “ідеалу” – “Слова о полку Ігоревім”. За цим зразком письменник, покликаючись на авторитет Івана Франка, навіть змодлював назву для похвали Романові: “Слово о Романѣ Волинскомъ”⁸. Однак при ближчому ознайомленні видно, що й сам панегірик Роману – досить неоднорідний і в чомусь навіть несподіваний текст. Генезу багатьох його елементів важко однозначно пояснити, тим більше це стосується цілої риторичної конструкції. Іван Франко, а згодом Михайло Грушевський популяризували панегірик Роману як уривок

⁴ *Галицко-Вольнская летопись...*, с. 78..

⁵ *Там само.*

⁶ Франко І. Історія українсько-руської літератури до 1890 р. Його ж. *Твори у 50-ти тт.* Київ 1984, т. 41, с. 222.

⁷ Возняк М. *Історія української літератури.* Львів 1920, т. 1, с. 207–208.

⁸ Лепкий Б. *Начерк історії української літератури.* Коломия 1912, с. 203.

давньої дружинної пісні, про що свідчить ритмізований експресивний її переклад, розрахований на масового читача:

Кинувсь він на поганих як лев,
Сердитий був він як рись,
І губив їх – як крокодил,
Переходив їх землю – як орел,
А хоробрий був він – як тур...⁹

Так само Дмитро Чижевський бачив у прославі відгук дружинного епосу і намагався надати центральній частині тексту ритмізованої форми. У його версії прослава мала б читатися, фактично, за моделлю Грушевського:

памятнаго и самодержьца всея Руси
одолѣвша всѣмъ поганскимъ языкомъ,
ума мудростию ходяше по заповѣдемъ Божіимъ:
устремиль бо ся бяше на поганья ако левъ,
сърдить же бѣ ѣко и рись,
и губяше ѣ ѣко и коркодиль,
и порохожаше землю и яко и орель
храбор же бѣ яко и туръ...¹⁰

Водночас видно, що прослава скомпільована з кількох різних частин, точніше формул не стільки усного, як книжного походження. Звідси – неоднаковість епітетів, які вжито щодо Романа. З одного боку, його названо “памятнымъ” самодержцемъ всея Руси, який “одолѣвъ всѣмъ поганскимъ языкомъ, ума мудростию ходяше по заповѣдемъ Божіимъ” і “устремиль бо ся бяше на поганья ако левъ”. Такі атрибути цілком логічні для поствізантійської риторичної традиції. Звідси – концепти приснопам’ятності та образ “самодержця”. Крім того, на думку ряду текстологів, ідіома, яка описує богобоязненність князя (“ума мудростию ходяше по заповѣдемъ Божіимъ”) та порівнює його з левом, запозичена з хроніки Малали¹¹. Справді, цей елемент панегірику назагал відповідає символічній логіці середньовічних “Фізіологів /

⁹ Грушевський М. *Люстрована історія України*. Київ; Львів 1912, с. 113.

¹⁰ Чижевський Д. *Історія української літератури. Від початків до доби реалізму*. Тернопіль 1994, с. 170.

¹¹ Генсьорський А. *Галицько-Волинський літопис. (Процес складання, редакції і редактори)*. Київ 1958, с. 14.

Бестії аріїв”. Її витоком була біблійна традиція, яка зображала лева відважною, але агресивною і небезпечною твариною, наділеною хижим поглядом, гострими зубами та жакливим риком. Ці атрибути робили його символом могутньої людини: чоловіка з великою фізичною силою або володаря, що має значну силу соціального впливу¹². Водночас як дикий звір лев у біблійній герменевтиці виступає у роздвоєному світлі. В окремих текстах він стає емблемою злого правителя і навіть іпостасю диявола. Водночас візантійські “Фізіологи” та західні “Бестиарії” бачать у левові втілення не лише доброї, милосердної людини, а навіть самого Христа, Святого Духа і таїнства хрещення тощо¹³. У прославі Романові знайшла розвиток лише одна з цих символічних ліній. Тут лев – символ володаря-“самодержця Русі”, втілення безстрашності та стійкості сильного й непереможного воїна. Ці значення, як показує О. Белова, добре знані у середньовічній руській традиції¹⁴. Сприймання алегоричних левів як доблесних воїнів, а водночас правителів, було спільним для західної і східної християнських цивілізацій. Так, “Етимології” Исидора Севільського наділяли левів доблестю й міццю (“Доблесть у їхніх грудях, міць – у голові”), а також милосердним / благородним ставленням до ворогів / жертв¹⁵. Зі свого боку, з XII ст. візантійська середньовічна література використовувала стереотип “гордого, сильного царя-лева” з популярного переказу арабської “Калілі і Дімні” – збірника байок “Стефаніт та Іхнілат”, де лев, однак, виступав алегорією боягузства та недалекоглядності правителів¹⁶. Руський книжник, який укладав прославу Романові, цих текстів, ймовірно, не знав, а тому опирався лише на знайомі позитивні асоціації, пов’язані з “царем звірів”. Очевидно, вони були близькі й самим Романовичам: недаремно один з синів

¹² *Библейская энциклопедия*. Москва 1991, с. 427–428.

¹³ *Физиолог. Памятники литературы Древней Руси. XIII век*. Москва 1981, с. 474.

¹⁴ Белова О. *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*. Москва 2001, с. 162.

¹⁵ Из “Этимологий” Исидора Севильского. *Одиссей. Человек в истории*. 1998. Москва 1999, с. 317.

¹⁶ *Стефанит и Ихнилат. Средневековая книга басен по русским рукописям XV–XVII веков*. Ленинград 1969, с. 116–121.

Данила Романовича дістав ім'я Лев. Прикметно, що порівняння Романа з левом у тексті літопису зустрічається ще раз, проте вже в іншому контексті: "...иже бѣ изострился на поганья, яко левъ, имъ же половци дѣти страшаху"¹⁷. Ця фраза, винесена у заголовок нашої статті, натякає водночас і на позитивну, і на негативну рецепцію Романа: хороброго володаря в очах християн / русі, і "страшної, небезпечної людини" у масовій свідомості ворожих їм поган, зокрема половців. Згодом цей образ володаря, яким язичники страшать дітей, за спостереженнями Дмитра Лихачова, перекочував у життє Олександра Невського¹⁸.

Так чи інакше, появу риторичного лева у тексті панегірику Роману ще можна пояснити. Згадки про інших "стереотипно-символічних" звірів (чи компіляцію висловлювань про них, взятих з якихось інших текстів) інтерпретувати важче. Так, у християнському дискурсі рись і орел були трактовані дуже по-різному. Зокрема, біблійні тексти робили атрибутами рисі швидкість, спритність і гострий зір, але водночас кровожерність¹⁹. Натомість орла у текстах Святого Письма вважали нечистою твариною, проте асоціювали (як і рись) зі швидкістю руху, гостротою зору, але також із гордим усамітненням, відокремленістю від інших тощо. Тому його називали і царем птахів, символом влади й могутності, але водночас алегорією надлишкової гордості, самовпевненості, і, як наслідок, – морального й соціального краху²⁰. У текстах пророків читачі також могли знайти символічну тріаду "лев, рись і орел", яку було досить непросто витлумачити. Як відомо, у пророчій візії Даниїла з моря виходять чотири звірі: першим з них є левиця з крилами орла (у старослов'янському варіанті "первый аки львица имый крилѣ, крилѣ же его аки орли"), а третім – рись з пташиними крилами ("и се свѣрь инъ аки рысь, тому же крила четыри птичѣа" (Данііл: 7, 3)). Символічне тлумачення цих звірів було, радше, негативним, аніж позитивним: бестій трактували як алегорії ворожих Ізраїлеві країн. У свою чергу, середньовічні тексти

¹⁷ *Галицко-Вольнская летопись...*, с. 121.

¹⁸ Лихачев Д. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского. *Исследования по древнерусской литературе*. Ленинград 1986, с. 210–211.

¹⁹ *Библейская энциклопедия...*, с. 612.

²⁰ *Там само*, с. 533.

наділяли орла та рись іншими напівреальними-напівмагічними рисами. Метафоричний орел у “Фізіологах” наближався до фантастичного фенікса. Це – птах, який живе “сто років”, потім відрощує дуже довгий дзьоб, сліпне, після чого кидається на скалу, купається у золотому озері, нагрівається на сонці, скидає шкіру, а тоді відроджується як пташеня. У цій іпостасі орел мав слугувати зразком доброго християнина, який “відігривається” у церкві, скидає з себе гріхи та стає новою людиною²¹, але водночас символом Євхаристії, хрещення самого Христа у Йордані, доброго батька, і навіть алегорією щедрості взагалі; при цьому візуальні зображення птаха були досить реалістичними²². На рись також дивилися черезподвійну перспективу. З одного боку, у ній бачили “строкатого” плямистого звіра, схожого на собаку, kota і навіть коня водночас, але також і “горлицю серед звірів” – символ цнотливості й подружньої вірності, але ще також – алегорію релігійно строкатої людини, еретика²³. Орел та рись з “прослави” Романа Мстиславича були породжені, очевидно, первинним, а не вторинним символізмом: у контексті панегірику вони, як і лев, ставали символами войовничості, швидкості та вправності, а також жорстокості (рись) у “полюванні на нечестивих”. Цю ж функцію в уяві компільатора мали виконувати також фігури “страшного” крокодила та “хороброго” тура. Образ крокодила для руського читача був чистою алегорією. Біблійна традиція зображала цю тварину морським чудовиськом, схожим на змію, бегемота і таємничого левіафана, – символом жорстокого правителя та безбожної держави загалом тощо²⁴. У руському контексті згадки про крокодила можна було знайти також у перекладних візантійських текстах, які розповідали про далекі екзотичні країни. Так, з “Повісті про Варлаама та Йоасафа” читач міг довідатися, що давні єгиптяни поклонялися “телцемь и крокодилу”²⁵. У символіці “Фізіологів” крокодил поставав гібридом змії, ящірки, черепахи, вовка, пса

²¹ Физиолог. *Памятники литературы Древней Руси. XIII век...*, с. 476.

²² Белова О. *Славянский bestiарий...*, с. 194–196.

²³ *Там само*, с. 218.

²⁴ *Библейская энциклопедия...*, с. 414.

²⁵ Повесть о Варлааме и Йоасафе. *Памятники литературы Древней Руси. XII век*. Москва 1980, с. 222.

та василиска, символом лицемірства і навіть диявола, а загалом твариною, якої бояться усі звірі²⁶. Останнє значення, очевидно, було найактуальнішим у нашому панегірику. Тут крокодил став алгорією безпощадного воїна.

Ще одну “символічну” тварину – тура – середньовічні жителі також сприймали у подвійній перспективі. Загалом Ізмаїл Срезневський доходив до висновку, що лексему “турь” у давньоруських писемних пам’ятках вживали для позначення не однієї, а двох різних тварин: буйвола і зубра²⁷. Перша з них, свійська й приручена, асоціювалася з добротою покірливістю, а через велику фізичну силу її пов’язували з сільським господарством. Другу сприймали як об’єкт полювання і також пов’язували з великою фізичною силою, але не з освоєною, а дикою, хижою, отже, – потенційно небезпечною для людини. Проте однозначно ідентифікувати літописного тура непросто. Тому Срезневський супроводжує значення “зубр” знаком питання, і пропонує читачам порівняти давньоруський номен “турь” з грецьким ταῦρος, якого у середньовічній Європі також ототожнювали з різними тваринами. Зокрема, автор “Етимологій” Ісидор Севільський, текст якого вплинув на середньовічні “Бестіарії” та “Фізіологи”, окремо виділяв турів, таврів, буйволів та вепрів. Прикметно, що ці тварини, навіть буйволи, були для нього втіленням нестримної дикості, причому турів Ісидор Севільський називав “давніми німецькими дикими биками”, у яких дуже довгі роги, а основними рисами таврів вважав скажену агресивність, дивовижну міць та бойовий дух²⁸. Тому важко сказати, якого саме агресивного звіра (можливо, дійсно зубра) згадував, наприклад, Володимир Мономах у своєму “Повчанні”. Для нього зустріч з туром під час ловів була дуже неприємним життєвим досвідом, однією з тих екстремальних ситуацій, у якій Бог рятує людину від смерті чи каліцтва. “Тура мя 2 метала на розѣхъ и съ конем”, – повідомляв князь нащадкам²⁹.

²⁶ Белова О. *Славянский bestiарий...*, с. 148.

²⁷ Срезневский И. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*. Санкт-Петербург 1903, т. 3, стб. 1038.

²⁸ Из “Этимологий”..., с. 313.

²⁹ Поучение Владимира Мономаха. *Памятники литературы Древней Руси. XI – начало XII века*. Москва 1979, с. 402.

Однак у панегірику Роману власне цей “турь” символізував хоробрість. Слід відзначити, що кожна з панегіричних тварин в уяві компільатора мала символізувати певну рису доброго воїна у його ставленні до ворогів-язичників: лев та орел імпліцитно асоціювалися зі стрімкістю, швидкістю нападу, рись – зі злістю, тур – з хоробрістю, крокодил – з кровожерністю, агресивністю тощо. Така композиційно-смілова симетрія епітетів та висловлювань загалом створювала враження композиційної стрункості, продуманості, тобто мала усі риси словесної декоративності, “риторичності”. Але, на відміну від модерного читача, для якого таке порівняння персонажа з твариною штучне і гротескне, середньовічний реципієнт літописного тексту вважав такий спосіб уславлення цілком нормальним атрибутом високого стилю.

Крім того, зоологічні символи з прослави Романа Мстиславича опосередковано позначені ще однією рисою тогочасного мислення: специфічним ставленням людини до природи і тваринного світу зокрема. Тут видно дві протилежні тенденції. З одного боку, панегірик демонструє “зближення” людини і тварини аж до їх символічного уподібнення. Однак це не означає, що руський літописець та його сучасники поділяли концепцію, близьку до тої, яку висловлював Франциск Асизький. Світ диких тварин міг захоплювати уяву середньовічних жителів Галичини й Волині своєю екзотичністю, проте залишався для них небезпечним й абсолютно “чужим”. У Центрально-Східній Європі XII–XIII ст. дикі звірі поставали об’єктами полювання та стимуляторами страху: на концепцію “братів менших” треба було чекати ще не одне століття. Тому похвала Романа Мстиславича – не прояв модерних почуттів до “друзів людини” (дружби з тваринами, тим більше, любові до них), а наслідок боязні перед “диким звіром” і водночас віддалений релікт тотемістичного мислення, яким переповнена середньовічна геральдика й символіка.

Вище ми не випадково звернули увагу на Мономахове “Почуенье”. Одним з ключових елементів прослави Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі стало приховане порівняння його з Володимиром Мономахом. Цей князь виглядав тут ідеалом, новим втіленням якого став Роман: “Ревна же дѣду

своєму Мономаху, погубившему поганья измаилтяны, рекомья половцы (...) Володимеръ Мономахъ пиль золотымъ шеломомъ Донъ, пріємши землю ихъ всю, и загнавша окааньныа агаряны. (...) Роману же князю ревновавшу за то, и тшачесе погубити иноплемєнники³⁰.

Усередині наведеного літературного обрамлення, як відомо, вміщена легенда про євшан-зілля. Питання, який зв'язок має цей сюжет з похвалою Роману Мстиславичу та рештою літописного тексту, залишається дискусійним. Деякі дослідники бачать у ньому механічну вставку пізніших компіляторів редакторів або ж наслідок втрат, яких зазнала початкова частина Галицько-Волинської хроніки. Інші науковці, як ми вже зауважували, схильні вважати легенду інтегральним елементом панегірику, проте розходяться у питанні щодо її функцій та походження. Наприклад, Рікардо Піккіо об'єднує не лише прославу і легенду, але й їхніх головних персонажів. У його трактуванні початок Галицько-Волинського літопису – панегірик “давнім князям Роману і Володимирі Мономаху”, “довершене художнє ціле”, тому “глибоко патріотичний за смыслом роздум” (тобто легенда) – його невід’ємний елемент, який лише видається самостійним текстом³¹. Натомість Микола Котляр відокремлює панегірики Романа і Володимира Мономаха. Джерелом обидвох фрагментів, об’єднаних прославленням антиязичницької політики князів, дослідник вважає фольклор: руський (панегірик Романа Мстиславича) та половецький (прослава Володимира Мономаха)³². З іншого боку, в літературознавчому дослідженні Галицько-Волинського літопису Назара Федорака легенду про зілля євшан трактовано окремо як аналог сирійського апокрифу – “Пісні про перлину”³³. Кожна з цих теорій все ще потребує додаткового підтвердження. Однак видається, що теза про фольклорний характер обох текстів є не такою вже очевидною. Книжне походження багатьох формул прослави Романа Мстиславича досить випукле: тому в ній згадано і екзотичного лева, і

³⁰ *Галицько-Вольнская летопись...*, с. 78.

³¹ Пиккио Р. *Древнерусская литература*. Пер. с ит. Москва 2002, с. 114.

³² *Галицько-Вольнская летопись...*, с. 182.

³³ Федорак Н. *Поетика Галицько-Волинського літопису*. Львів 2005, с. 116–122.

ще екзотичнішого “крокодила”. Проте фольклорно-половецький характер легенди про Ора, Отрока і Сирчана – також не аксіома. По-перше, до нас не дійшли автентичні зразки половецької усної традиції. По-друге, фольклористика для середньовіччя – анахронізм. У цей час не існувало ані поняття “уснонародних” текстів, ані бажання зберегти їх у чистому вигляді. Це стосувалося і руської культури, і, тим більше, – половецької, яка для руських авторів була, усе ж, чужою. Тому питання, що у цих літописних текстах “фольклорне”, а що – літературне та яке їх історичне підґрунтя так і залишиться відкритим. Але водночас обидва тексти – панегірик Романа Мстиславича і “Легенда про зілля” – усе ж пов’язані між собою. Тому один із літописних редакторів поєднав два генетично різні текстові комплекси в один. Як цементуючий матеріал він використав порівняння Романа Мстиславича з Володимиром Мономахом і, відповідно, половецький мотив. Цікаво, що у сприйманні Миколи Чубатого історія Сирчана з легенди про євшан-зілля пов’язана не стільки з Мономахом, як із самим Романом. Дослідник асоціював розповідь про ув’язненого юнака з походом Романа Мстиславича проти половців у 1203 році, під час якого князь забирав в полон “навіть половецьких дітей”³⁴. І справді, коли довільно переказати історію про євшан без конкретних імен, як це зробив Чубатий, вона трансформується в оповідання про захопленого руським володарем і “асимільованого русинами” половця, який, врешті-решт, повертається до попередньої ідентичності та стає “героїчним оборонцем” свого народу³⁵. Фактично ж, у цьому літописному сюжеті можна виділити кілька пластів, ліній чи сюжетів. Перший з них нібито “половецький”. Так, персонажі розповіді мають половецькі імена (Орь, Отрокъ і Сърчанъ, Кончакъ), діють у конкретному, хоч і віддаленому від читача географічному просторі (Обезы, Желѣзныя врата, Донъ, Сула) та історичному часі (походи Мономаха на половців, репресії проти них, смерть руського князя). Водночас половецькі й руські

³⁴ Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні*. Рим; Нью-Йорк 1965, т. 1, с. 550–551.

³⁵ Там само, с. 551.

персонажі розповіді наділені метафоричними, міфопоетичними, атрибутами, які переважно надають епічним героям: Сирчан “оставшю у Дону, рибою оживши”, Володимир Мономах “пиль золотымъ Донь”, Кончак гіперболічно “снесе Сулу, пѣшь ходя, котель нося на плечу”(…). Специфічно “степовим” мав би виглядати також і мотив прикликання у рідну землю “русифікованого половця”: спочатку гудець Ор співає вигнанцеві половецьких пісень, а пізніше дає понюхати “зілля євшан”, яке повертає йому родову пам’ять. Водночас Микола Котляр бачить у словах про харчування Сирчана рибою іронію, а у євшані “звичайний полин”, що нібито дещо приземлює високий стиль розповіді³⁶. Насправді добачити якусь спеціальну іронію у тексті про чудозілля дуже важко (зрештою, ми мало знаємо, що було іронією для редакторів і читачів XIII–XIV ст., а що – ні). Варто, натомість, звернути увагу на давній коментар Антона Генсьорського до ключового афоризму легенди: “да лучче есть на своей земли костью лечи, нежли на чюжей славу бытии”. Видається, що львівський текстолог мав певну рацію, коли стверджував, що перед нами – “прислів’я”, пов’язане з “почуттям честі дружинника”, вкладене в уста легендарного “половецького” персонажа³⁷. Насправді подібні вирази локального патріотизму і лицарської моралі водночас у різних формулюваннях зустрічаються і в руській літописній традиції. Наприклад, у тому ж Київському літописі один з персонажів, як зауважив Дмитро Чижевський, виправдовує своє небажання йти в похід у “чужу” землю тим, що навіть смерть на рідній землі для нього краща³⁸. Можливо, саме тут приховане справжнє – не стільки фольклорне, як книжне походження усієї легенди, джерела якої сьогодні встановити трудно. Для руського книжника чи книжників половці, за традицією, були “окаянними агарянами”, тому вони сконструювали гібридний текст – повчальну притчу, настільки ж половецьку,

³⁶ Галицько-Волынская летопись..., с. 183.

³⁷ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ 1961, с. 176.

³⁸ Чижевський Д. Історія української літератури. *Нариси історії української літератури і критики* М. Гнатишака., Д. Чижевського, М. Глобенка-Оглоблина, А. Ковалівського. Фотопередрук О. Горбача. Мюнхен 1994, с. 59.

як і руську. Іншими словами, у легенді про євшан відбито не стільки автентичні перекази степовиків, як руські уявлення про половців, їхню культуру та звичаї.

Так чи інакше, початок Галицько-Волинського літопису, й, відповідно, панегірик є наслідком поєднання гетерогенних текстів, та ще й з певними пропусками. Це зауважили уже ранньоновітні читачі літопису, про що свідчить красномовний запис на полях Хлебниковського списку: “Туть много чого нема”³⁹. Отож, цілком можливо, що панегірик Роману, згадка про Мономаха і легенда про євшан взяті з різних контекстів або, навпаки, колись були частинами більшого цілого. Питання лише, якою була ця гіпотетична первісна цілість і чи існувала вона взагалі. У цьому аспекті слід звернути увагу на речення, вміщене перед Романовим панегіриком, на самому початку Галицько-Волинського літопису: “Въ лѣто 6709. Начало княжения великаго князя Романа самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого” (Інший варіант: “Въ лѣто 6709 начало княжения великаго князя Романа како державего бывша всей Руской земли, князя галичкого”). В Іпатському списку воно вписане кіновар’ю як заголовок тексту. Таке сприймання викликало заперечення частини дослідників літопису. Зокрема, О. Лихачова вважала цю фразу чимось на зразок епіграфа, “який підкреслює велику(…) роль Романа й перегукується з похвалою йому на початку розповіді”⁴⁰. Інша частина науковців прочитувала початкове повідомлення Галицько-Волинського літопису як елемент його втраченої частини, або, принаймні, сигнал, що вказував на існування літописця Романа Мстиславича. Наприклад, Іван Франко добачав фрагменти цього тексту у “виписках” з нього, включених до Київського літопису. На його думку, вміщені там повідомлення про діяльність Романа своїм лаконічним стилем та прозахідними акцентами вписуються у загальну канву галицького літописця, а тому презентують його загублений сегмент⁴¹.

³⁹ *Галицко-Вольнская летопись...*, с. 78.

⁴⁰ Комментарии. Галицко-Вольнская летопись. *Памятники литературы Древней Руси. XIII век*. Москва 1981, с. 567.

⁴¹ Франко І. *Історія...*, с. 221–222, 225.

Попри це, здогад О. Лихачової, усе ж, видається пліднішим. Насамперед, видно, що перша фраза літопису дійсно кореспондує з початком Романового панегірику. У ній йдеться про початок княжіння Романа з підкресленням його могутності як самодержця усієї Руської землі, тоді як похвала володареві починається з його смерті, причому князя наділено аналогічними атрибутами: “По смерті же великого князя Романа, памятнаго и самодержьца всея Руси...”. І це, мабуть, не випадково. Звичайно, назвати перше речення галицького літопису “епіграфом” важко. Навряд чи давньоруський книжник наділяв своє повідомлення схожою функцією. Можливо, перше речення і наступні, разом з панегіриком / панегіриками та “половецькою” легендою, попри їхню фрагментарність і компілятивність, були для нього єдиним цілим. На якомусь етапі панегірик Романа Мстиславича, що починався згадкою про його вокняжіння, був підсилений панегіриком Володимирові Мономаху, в якому книжник бачив прототип Романа. Половецький мотив, що об’єднував діяльність обох князів, у свою чергу, асоціативно призвів до включення у (квазі) похвалу ще й половецької притчі. При цьому увесь комплекс сюжетів, який книжники пов’язали з “великим Романом”, було вмонтовано в повідомлення про його смерть. Нарешті, цей сегмент підсумовано згадкою про бунти після смерті галицько-волинського самодержця усієї Русі. Вона мала слугувати семантичним мостом-зв’язкою, між ініціальною прославою та літописцем Данила Романовича. Важко сказати, як сприймали таке непросте поєднання книжники, переписувачі й читачі княжої доби. Найвірогідніше, у свідомості компіляторів асоціативні зв’язки були важливішими за строгу логічну послідовність, взаємопов’язаність подій і персонажів. Можливо, такий конгломерат текстів мав слугувати заміником літописця Романа Мстиславича, але, можливо, й ні. Адже Галицько-Волинський літопис – по суті, літопис Романовичів. Для нас виглядає логічним, що він мав би починатися з літопису самого Романа. Однак точка зору середньовічних редакторів могла бути й дещо іншою. Невипадково текст хроніки датований постфактум і досить довільно. Його автори то переходять “вперед”, до майбутніх подій, то знову розповідають про “залишені позаду” минулі факти, то звертаються до побічних сюжетів, то несподівано покидають їх (як у випадку з Галичем та

Галичиною могилою, генезу яких літописець обіцяв пояснити далі, але цього таки не зробив), то вдаються до риторичних чи теологічних роздумів / вставок тощо. Інколи це створює враження хаосу, але ж нам невідомо, як саме середньовічні книжники уявляли собі історію; може, власне так – у вигляді “потоків” подій і явищ, а не як хронологічно упорядковану систему. На цьому тлі початкова частина Галицького літопису може вказувати якраз на його самостійність, – безвідносно до того, був перед нею вміщений якийсь інший текст, чи ні. У такому випадку панегірично-легендарний сегмент мав слугувати просто формальним риторичним елементом – достойною прославою предків, “гарним” прологом до основної розповіді. Однак підкреслимо, це лише одна з гіпотетичних стратегій, за якими міг бути побудований текст.

Так чи інакше, факт залишається фактом. У свідомості того/тих, хто поєднав усі початкові фрагменти, вони були пов’язані власне з “великим самодержцем Русі Романом”, а через нього – з Володимиром Мономахом (прославу якого зведено, по суті, до одного речення). Через цю “реконструкцію” панегірик Роману Мстиславичу зайняв особливе місце серед прослав інших руських князів. Досить порівняти найвідоміші з похвал, які зафіксувала давньоруська література XI–XIII ст. Так, прослава Володимира Великого з “Повісті временних літ” конструє образ князя як хрестителя Русі і “нового Константина великого Рима”, вчинок якого повністю змінює державу: “дивно же есть се, колико добра створилъ Русьѣи земли, крестивъ ю. (...) Аще бы онъ не крестилъ насъ, то нынѣ быхомъ в прельсти дьяволи, якоже и прародители наши погынуша”⁴². Той же мотив став основою “Слова про Закон і Благодать” Іларіона, який прагнув виразити захоплення “доброю, міцністю і силою” князя, зображав його “чесною главою”, “апостолом серед володарів”, “христолубцем”, “вмістилищем розуму”, “осердям милості”, “учителем і наставником благочестя” тощо⁴³. “Святих князів Бориса і

⁴² Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. XI – начало XII века. Москва 1979, с. 146.

⁴³ Иларион. О законе, данном через Моисея, и о благодати и истине, явленной Иисусом Христом. Златоструй. Древняя Русь X–XIII веков. Москва 1990, с. 106–121.

Гліба” також характеризували крізь призму релігійних категорій і житійних кліше. “Повість временних літ” прославляє їх передовсім як “богомудрих” чудотворців, “Христових страстотерпців”, небесних жителів, “ангелів во плоті”, “теплих заступників”, “сіяючих світильників та світлих зірок, які сходять зранку”⁴⁴. Лише в окремому “Сказанні і страсті і похвалі про Бориса і Гліба” поруч з чисто релігійно-аскетичним з’являється мілітарний образ “невинновбитих володарів”. Вони постають як “цесаря цесаремъ и князя княземъ”, “стълпа... землѣ нашей”, а водночас чудесні захисники від язичників: “Вы бо тѣмъ и намъ оружие, земля Русьскыя забрала и утвржение и меча обоюду остра, има же дързость поганьську низъзлагаемъ и дияволя шатания въ земли попираемъ”⁴⁵. У похвалі Ярославу Мудрому редактор “Повісті временних літ” акцентував на інтелектуальному образі цього князя, прославляючи його як популяризатора книжності, і отже, християнства, поруч з Володимиром Великим. Так у літописі з’являється метафора володаря-хлібороба: “Отець бо сего Володимерьъ землю взора и умягчи, рекше крещениемъ просвѣтивъ. Съ же насѣя книжными словеси сердца вѣрныхъ людей, а мы пожнаемъ, ученье приемлюше книжное”⁴⁶. Текст панегирику Романові вирізняється серед похвал на честь Романовичів у тому ж Галицько-Волинському літописі. З одного боку, образ Данила Романовича (як справедливо зауважує О. Головка) формується за моделлю “другого Романа”. Це – постать воїна, який наслідує свого батька (“По великомъ бо князи Романѣ никто же не бѣ воеваль на нѣ въ рускыхъ князехъ, развѣ сына его Данила, Богомъ же данаа ему дань, послушенство сътвори Лядскою землею, сирѣчь въ память дѣтемъ своимъ, яко отъ Бога мужество ему показавши”)⁴⁷. В окремих ситуаціях літописний Данило навіть успішніший від колишніх володарів Русі: “не бѣ бо въ земли Рустей пръвѣ, иже бѣ воеваль землю Ческую, ни Святос-

⁴⁴ Повесть временных лет..., с. 152.

⁴⁵ Сказание о Борисе и Глебе. *Памятники литературы Древней Руси. XI – начало XII века*. Москва 1979, с. 298.

⁴⁶ Повесть временных лет..., с. 166.

⁴⁷ *Галицко-Волинская летопись...*, с. 131.

лавъ Хоробрый ни Вълодимеръ Святый”⁴⁸. Як відомо, політичну біографію Данила Галицького літописні редактори подають майже повністю у руслі “ідеології меча”⁴⁹. Проте його підсумкова похвала у літописі зведена до образу розважливого й “братолюбного правителя/будівничого”, іпостасі біблійного Соломона: “Съй же король Данило князь добрый и хоробый и мудрый, създа города многы и церкви постави, и украси я разноличными красотами; бяше бо братолюбіемъ светяся съ братомъ своимъ Василкомъ, съ же Данило бяше вторый по Соломонъ”⁵⁰. Брат Данила, Василько, взагалі не має літописного панегірку. У повідомленні про його смерть виведено трафаретний образ “благовірного” і “христілюбивого” князя, наділеного одним особливим атрибутом – спорідненістю з Романом Мстиславичем: “сынъ великого князя Романа”⁵¹. Натомість прослава Романового внука, “особливого” Володимира Васильковича, побудована як наслідування образу святого володаря – Володимира Великого. Звідси – прямі вставки зі “Слова про закон і благодать” з риторичними зверненнями до князя як “чесної глави” (“въстани от гроба, о честнаа главо, въстани!”) та відповідні цій ідеології запозичення з інших джерел⁵².

На цьому тлі панегірик Роману Мстиславичу виглядає хоч і скомпільованим, але водночас “іншим” за формою й змістом. Його наскрізним мотивом є прагнення зробити войовничість і строгість, навіть жорстокість князя ідеальними рисами зразкового володаря. Водночас нарощений кількома бічними сюжетами, він перетворився у досить складну і навіть заплутану риторичну конструкцію. Тим самим реальна постать галицького князя ставала символом, міфом, зразком для спадкоємців – наріжним каменем генеалогічної міфології та політичної ідеології Романовичів.

⁴⁸ Галицко-Волынская летопись..., с.125

⁴⁹ Голик Р. Король – (не)чудотворець: образ Данила Романовича у системі літописних стереотипів. *Княжа доба: історія та культура*. Львів 2007, вип. 1, с. 186–198.

⁵⁰ Пор.: Галицко-Волынская летопись..., с. 143, 324–326

⁵¹ Там само, с. 146.

⁵² Пор.: Галицко-Волынская летопись..., с.169, 359.

Інвектива. Такий погляд мав не лише прихильників, але й противників. Ними були, зокрема, ті “безбожні галичани”, яких осуджував галицький літописець. Однак їхніх аргументів проти Романового правління і влади Романовичів він, звичайно, не наводив. Відкритим виявом антипатії до князя та його політики стали, наприклад, тексти середньовічних польських літописців, зокрема анонімна Великопольська хроніка (чи “Велика Хроніка”). Її автор, скопіювавши тексти Вікентія Кадлубка, пропонував читачеві дуже неоднозначний образ руського князя, який еволюціонував від відносно позитивного до негативного. Отож, його хроніка сигналізує той етап, коли Кадлубкові враження й повідомлення вже трансформувалися у стійкі ідеологеми, яким можна було повністю довіряти.

Спочатку, стверджував великопольський літописець, польські володарі бачили у руському князі свого родича та союзника, тому опікувалися ним. Водночас Роман Мстиславич, на думку літописця, вже тоді керувався не стільки пієтетом супроти своїх польських патронів, як корисливим політичним розрахунком. Так, у 1195 році він виступає на боці краків’ян проти Мешка Старого не лише з вдячності за колишні добродійства, а й насамперед, – зі страху перед тим самим Мешком, якому не підкорився, та великим київським князем Рюриком, з донькою якого розлучився⁵³. У цій битві Романа поранено, і він не може далі захищати Кракова, однак рятує місто, даючи стратегічно важливі поради архієпископу Пельці. Прикметно, що у цьому випадку літописець не просто фіксує факт, а перетворює його у діалог єпископа і руського князя. Так Роман Мстиславич мимоволі стає одним із значущих персонажів польської хроніки. Це враження підсилює й спосіб, яким літописець прагне “реконструювати” розмову князя. Анналіст вкладає в його уста фрази, повністю співзвучні з риторичними стратегіями, ідеалами та етосом рицарського стану. Симптоматично, що “хронікальний” Роман Мстиславич висловлює свої думки, оперуючи символікою середньовічних бестіаріїв. “Твоя мудрість очевидна, бо ж мудрість змії полягає у тому,

⁵³ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. Под. ред. В. Янина. Москва 1987, с. 132.

щоби зберегти голову. Отож, накажи стерегти столицю, поки не перестануть кровоточити наші рани”, – дипломатично радить руський князь польському єпископу⁵⁴. Очевидно, тут використано кілька конотацій образу змії. За логікою середньовічної “зоосеміотики”, вона може символізувати і підступність (як у біблійній книзі Буття), і розсудливість, розум/мудрість, здатність до самозбереження тощо⁵⁵. Так чи інакше, далі у тексті польський хроніст опосередковано відзначає раціональність, далекоглядність та ефективність Романової пропозиції⁵⁶.

Однак у наступній згадці про Романа Мстиславича домінує вже інший мотив. Тепер руський князь постає васалом, залежним від “вродженої доброти” сюзерена – Лешка Білого. Від цього моменту протиставлення Лешка і Романа стає одним з наскрізних мотивів польського літописного тексту. Для хроніста Лешко виступає “символом” і зразком княжіння: дуже молодим, але водночас надзвичайно хоробрим володарем, наділеним великодушністю та мужністю. У метафоричній літопису це – “сонце, яке осяває Русь і її князів”⁵⁷. Тому не дивно, що в уяві хроніста навіть галицькі вороги Лешка, попри свою “безчисельну кількість”, змушені підкоритися його “залізним” полкам, обіцяти вірність та покійно просити милосердя⁵⁸. Натомість Роман Мстиславич трансформується у замаскованого недруга: дуже близького, спорідненого, але водночас далекого полякам і їхнім інтересам, честолюбного володаря. У такому руслі польський анналіст й зображає дискусії довкола вокняжіння Романа Мстиславича у Галичі, суперечку його супротивників та прихильників. Перші зразу ж дивляться на руського князя з підозрою: для них він – чужоземець, якому не слід особливо довіряти. Для других, навпаки, – “свій”, благочестивий, постійно відданий родич; навіть свої бойові рани Роман отримує в обороні Кракова. Ці знаки вірності виразно свідчать на його

⁵⁴ “Великая хроника”..., с. 133.

⁵⁵ Sax B. *The Serpent and the Swan. The Animal Bride in Folklore and Literature*. Blacksburg, Virginia 1998, p. 57–79.

⁵⁶ “Великая хроника”..., с. 134.

⁵⁷ Там само, с. 134.

⁵⁸ Там само, с. 136.

користь – переконані неназвані симпатичні волинського володаря⁵⁹. Зрештою, переважає сприятлива для руського князя думка, якої літописець не схвалює. Навіть підступні галичани – вороги Романа Мстиславича – намагаються усіма способами уникнути його ярма, “тиранії” та “вишуканої жорстокості”. Вони знають його інше, “зле” обличчя, про яке довірливі поляки навіть не здогадуються, – підкреслює автор “Великої хроніки”. Щоб переконати у цьому своїх читачів, далі він змальовує повністю негативний портрет князя. Образ Романа тут виразно демонізований. Це не тільки всесильний повелитель майже усієї Русі, але й деспот, який нищить галицьких вельмож з допомогою шокуючих тілесних тортур: “Кого вбиває, кого живим закопує в землю, з інших зриває шкіру, розриває на шматки, багатьох прибиває стрілами. А деяким вириває внутрішні органи, і уже пізніше убиває. Застосовуючи усі види мук, є для своїх (...) жахливішим ворогом, аніж для неприятелів”⁶⁰. Іншою складовою Романового характеру польський автор вважає страшну підступність: “тих, кого не може відразу схопити (...) він, використовуючи дари, лестощі, різноманітні хитрощі, закликає назад, обдаровує їх почестями і вивищує. А потім (...) наказує знищити їх у (...) немислимих муках для того, щоб цим настрашити сусідів і (...) правити безпечніше”⁶¹. Отож, уся діяльність руського володаря в уяві польського хроніста зведена до принципу: “власне благополуччя за рахунок нещастя інших”. Крізь таку призму він витлумачує й відомий “бортинцький” фразеологізм, який зустрічаємо і в Галицько-Волинському літописі. У Великопольській хроніці його подано у розгорнутому вигляді (“Не можна безпечно спробувати меду бджіл, поки не буде повністю знищено їхній рій”) як кредо жорстокої політики Романа Мстиславича, що згодом стало приказкою⁶². У Галицько-Волинському літописі цей ідіоматизм лаконічніше: “Не погнетши бчьль, меду не ъсти”. Це – алегорична рекомендація, яку вірні бояри дають

⁵⁹ “Великая хроника”..., с. 135.

⁶⁰ Там само, с. 137

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

синові Романа Мстиславича, Данилові Романовичу⁶³. Сьогодні важко встановити генезу цього вислову: він може бути, наприклад, приказкою руських бджолярів, якою хтось пояснив дії князя. Важливо інше: якщо у Галицько-Волинському літописі цей фразеологізм, фактично, легітимізує принцип “твердої руки”, то у Великопольській хроніці навпаки, акцентує на деспотизмі й жорстокості Романа Мстиславича. Звідси логічною є й оцінка битви під Завихостом: у “Великій хроніці” загибель Романа – колишнього союзника і навіть рятівника Малопольщі – виглядає карою за його самовпевненість, нелояльність та невідчужність супроти сюзерена, Лешка Білого⁶⁴.

Отож, коли галицький літописець дійсно вибудовує позитивну парадигму зображення “великого князя Романа”, то польське джерело (повторюючи Вінцентія Кадлубка), висвітлює його постать негативно. Ці діаметрально різні проєкції одного образу й визначили тлумачення діяльності Романа Мстиславича не лише в українській та польській, але також і в російській традиціях. Так, не випадково, наприклад, і в тексті Яна Длугоша, і у ранньоновітній хроніці Мацея Стрийковського спостерігаємо приблизно один і той же мотив: симбіоз поваги до “наймогутнішого князя Русі”, страху перед небезпечним Романом та радості від перемоги на ним⁶⁵.

Традиції: між панегіриком та звинуваченням. Подібні розходження не могли не позначитися й на модерній історичній свідомості. Так, у новій, сформованій Австрією Галіції і Лодомерії, образ князя – об’єднувача княжих Галичини й Волині сприймали неоднаково. Руські (українські) діячі початку – середини ХІХ ст. краю зачисляли його до канонічного ряду “славних наших князів”. Водночас уже Денис Зубрицький, наприклад, намагався балансувати між глорифікацією і відносно відстороненою оцінкою діяльності Романа Мстиславовича. У його версії Роман поставав “мужнім, розумним (“остроумным”), але властолюбним” володимирським володарем, який з допомогою

⁶³ *Галицько-Волинская летопись...*, с. 131.

⁶⁴ *Великая хроника*”...”, с. 145.

⁶⁵ Головки О. Парадигма Романа..., с. 59–60.

різноманітних політичних комбінацій (“происков”) намагається захопити галицький престол⁶⁶. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. українсько-руська історіографічна традиція в Галичині була також обережною в оцінці діяльності князя. На це впливали, зокрема, й думки науковців ззовні, наприклад, перекладена і видана у 1886 році робота М. Смирнова. На її підставі читачі могли сформуванати досить двозначний образ Романа Мстиславича. Учений стверджував, що описи звірячих тортур князя щодо галицьких бояр, про які говорили середньовічні польські літописці, цілком вірогідні. Підтвердження цьому науковець бачив не лише у згадуваній вище “бортницькій” приповідці, але й у тому самому панегірику, з якого починається Галицько-Волинський літопис. На думку історика, згадка про “страшних”, небезпечних тварин (лева, крокодила, тура) у цьому контексті відповідала реальному політичному та психологічному портретові князя⁶⁷. Вміщена в одному томі з працею Смирнова робота М. Дашкевича про Данила Галицького також акцентувала на сильній індивідуальності Романа Мстиславича – людини, яка утворила на південному заході Русі “страшне для сусідів князівство”⁶⁸. Додатковим аргументом на користь особливої значущості князя стали тогочасні дослідження усної культури. Так, прихильники історичної школи у фольклористиці, В. Антонович і М. Драгоманов, вбачали сліди народної пам’яті про Романа Мстиславича у піснях, зафіксованих на Підляшші та в Галичині. На їхню думку, згадки про “кнзя Романа, нашого пана” з гри в Воротаря чи Володаря насправді символізували давні походи руського князя на ятвягів, змушених платити йому данину: “Слід думати, що князь Роман називається у підляських піснях не випадково і що пісні ці стосуються Романа Мстиславовича Галицького. Данниками наших пісень мають бути давні мешканці Підляшшя – ятвяги, в землі яких Роман

⁶⁶ Зубрицькій Д. *История древняго Галичско-Русскаго княжества*. Львов 1852, ч. II, с. 122–129.

⁶⁷ Смирнов М. Доля Галицкои Руси до злученя єи з Польщею. *Монографіи до истории Галицкои Руси М. Смирнова, М. Дашкевича и др-ра И. Шараневича*. Тернопіль 1886, с. 10–11.

⁶⁸ Дашкевич М. Галицькій князь Данило. *Там само*, с. 59.

володів містами, входи до яких мали міцно охороняти воротарі; частина ятвягів була у Романа у підданстві і платила йому данину”, – стверджували дослідники⁶⁹. Фактично, Антонович і Драгоманов пов’язували пісню і гру у Воротаря з образом Романа Мстиславича на підставі віддалених аналогій. Логіка дослідників опиралася на концепціях тогочасних англійських дослідників, зокрема на авторитет Маколея з його “Історією Англії” та Тейлора з його “Примітивною культурою”. Якщо, зауважували Драгоманов і Антонович, гра англійських хлопчаків з Седгемира у “людей Якова” і “людей Монмута” – народна пам’ять про битву між військами двох середньовічних володарів (як у Маколея), а забави шотландських дітей, за Тейлором, – переосмислені ритуали васалітету, то ідентичність Романа з “малоруських” пісень та історичного галицько-волинського князя закономірна. Більше того, учені думали, що народна пам’ять зберігає алюзії до втрачених історичних фактів, про які мовчать писемні джерела: “Цілком природно, що в області, де будував міста й побирав данину суворий князь Роман, збереглася пам’ять про нього у наведеній вище грі. Можливо, що й носіння дитяти та передавання його в замок натякає на якусь історичну обставину, але, за відсутністю точних вказівок, говорити про це важко: відомо, що біографія Романа в Іпатському літописі втрачена”, – зазначали автори⁷⁰.

Зрештою, особливим авторитетом серед галицьких українців початку ХХ ст. користувалася думка М. Грушевського. З одного боку, в академічній “Історії України-Руси” історик намагався подати життєпис князя з погляду “чистої фактографії”. У такому розрізі біографія Романа зводилася до його політичних кроків та військових походів і навіть дещо губилася серед історичних подій та постатей ХІІ ст.⁷¹ Проте у тому ж таки томі свого дослідження учений сконцентрувався на народній пам’яті про Романа Мстиславича, а в наступному – третьому – постать

⁶⁹ *Историческая песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова*. Киев, 1874, т. 1, с. 41–42.

⁷⁰ *Там само*, с. 42.

⁷¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів 1905, т. 2, с. 198–200, 218–223 тощо.

князя уже чітко відокремлена від історичного тла. При цьому преференції дослідника виявлені досить чітко. З одного боку, Грушевський “захищав” фольклорні згадки про Романа Мстиславича від панхронічних інтерпретацій дослідників міфологічної школи. У тій же веснянці “Воротар” історик закликав бачити не лише пам’ять про Романа, але й про його малолітніх сиріт – Данила на Василька. Крім того, Грушевський ототожнював Романа Мстиславича з російським билинним Романом Дмитриєвичем, а пригоди цього персонажа – з епізодами із життя галицько-волинського князя (стосунки Романа зі своєю першою дружиною, “Казимировичами” та “племінниками литовського короля”)⁷². Натомість інвективи середньовічних польських хроністів – Кадлубка та анонімного великопольського літописця, історик спочатку переказував, а далі витлумачував як яскравий вияв упередженої антируської міфотворчості, майже повністю несумісний з історичною реальністю: “Се бомбастичне і повне великих переборщень оповідання має дати контраст великих добродійств, зроблених Поляками Роману і його пізнійшої невдячності, а з другого боку, має воно ілюструвати славу Лешка... Щоб представити славу свого героя, автор, видно, не пожалував фарб фантазії, і його образ має тільки досить далекі й непевні відгомони дійсних фактів”⁷³. Водночас далі у тексті учений усе ж визнавав, що міфологізм польських середньовічних авторів може приховувати у собі й частку реальності, зокрема у згадках про жорстокість Романа Мстиславича. Грушевський не заперечує існування репресивної політики князя щодо галицьких бояр. Проте довіра дослідника усе ж на боці руських літописців, які відкрито про це не говорять: “Безперечно Кадлубек (...) дав собі духу і в сім оповіданню. Буквально брати його оповідання неможливо, але мусимо прийняти основу – остру боротьбу Романа з боярством, хоч певне без таких драстичних крайностей, про які оповідає Кадлубок. Коли б вони були в дійсності, ми певне почули їх відгомони і в наших джерелах, бодай в пізніших гадках”⁷⁴.

⁷² Грушевський М. *Історія..*, т. 2, с. 405–406.

⁷³ *Там само*, Львів 1905, т. 3, с. 5.

⁷⁴ *Там само*, с. 13.

Відкинувши “польське” уявлення про князя-сатрапа і тирана, М. Грушевський усе ж прихильний до “легенди гнівного Романа” з усіма її атрибутами. “Але нам цікавий тут оцей традиційний образ Романа – скрізь він виступає сильним, грізним володарем, часом немилосердним”, – підсумовує учений⁷⁵.

Проте у популярній версії “Історії України-Русі” Грушевський репрезентує Романа Мстиславича передовсім як великого, сильного володаря, який прагне навести лад у занедбаній країні, отже – творця української державності. Суворість князя, про яку йдеться в академічному варіанті “Історії”, у популярному варіанті стає позитивним атрибутом гідної людини і зразкового керівника, який сильною рукою припиняє внутрішні міжусобиці і захищає її від чужоземців: “Слава князя сильного, грізного, могутнього, який нікому не дозволить його легковажити, пішла про Романа не тільки по всій Україні, а й по сусідніх державах (...). І ся слава будила на Україні надію, остатню надію, що от може таки в особі Романа виступає нарешті таки чоловік, який заведе лад на Україні, візьме в руки князів і положить кінець мішанням в українські справи постороннім інтриганам в таким роді як суздальський Всеволод, приборкає половців і інших ворогів й зробить кінець їхнім сваркам”⁷⁶. На тлі цієї модерної прослави смерть Романа у Грушевського виглядає невчасним крахом великих проєктів: “Пропала надія на відродженне політичного життя, а й сама Галицько-Волинська держава, здавало ся, захитала ся до решти”⁷⁷.

Таке трактування образу Романа Мстиславича добре відповідало історичній свідомості та уяві галицьких українців, хоча “легенда Романа” поширювалася серед них різними шляхами. Так, наприклад, Грушевський наводив приказку “Романе, Романе, не добре робиш, литвою ореш” за версією М. Стрийковського – як афоризм литвина, який навчився руської (“нашої”) мови⁷⁸. У той же час Іван Франко фіксував її не лише як фразеологізм, але й як вияв історичної свідомості галицьких українців середини

⁷⁵ Грушевський М. *Історія...*, с. 17.

⁷⁶ Грушевський М. *Люстрована історія України*. Київ; Львів 1912, с. 113.

⁷⁷ *Там само*, с. 114.

⁷⁸ Його ж. *Історія...*, т. 3, с. 16; Його ж. *Люстрована історія України...*, с. 112.

XIX ст. на прикладі “Зорі Галицької” 1850 року: “В статті “Молода Русь” до сеї приказки додано: так мовляли прапрадіди наші до дерзкого свого князя, коли, побідивши орди сусідніх наїзників, жорстоко з ними яв ся обходити”⁷⁹. Водночас, вмістивши її під гаслом “Роман”, учений у коментарі не згадував безпосередньо Романа Мстиславича. Знаменно, що іншу приповідку, зафіксовану у Галичині, дослідник також не прив’язував до особи цього князя, хоча за змістом вона відповідає наведеній у галицькому літописі та польських хроніках: “Щоб мід їсти, треба бджоли переморити”. Для Франка це – звичайний релікт старої бджолярської практики (“Давніше не знали іншого способу”, – зауважує він у примітці до фразеологізму)⁸⁰.

Проте у масовій свідомості українських галицьких інтелектуалів кінця XIX – першої третини XX ст. Роман Мстиславич був, насамперед, “будівничим держави”. Його постать пов’язували з твердим стилем управління, але водночас з інтеграцією руських земель – елементом, дуже важливим для ідеологічних аспірацій і проектів тогочасних українців Галичини. Цей компонент набув особливої актуальності після поразки визвольних змагань 1918–1919 рр. Тож не випадково в “Українській історії” Степана Томашівського, виданій у Львові 1919 р., домінуючим став саме такий аспект діяльності князя. Тут “невсипущий” Роман був зображений борцем з половцями – політиком, “що інтуїційно відгадує дійсні потреби громадянства”, прихильником прозахідного, прокатолицького, але водночас антипольського руху, чим викликав невдоволення “памфлетиста” і “безцеремонного фальшивника історії Вікентія Кадлубка”⁸¹. У підсумку, за Томашівським, волинський князь став дуже харизматичною особистістю – не просто об’єднувачем Галицької й Волинської земель, але й фундатором української державності загалом, а водночас серйозною противагою небезпечним амбіціям північноруських володарів: “Роман належить до типу таких визначних одиниць,

⁷⁹ *Галицько-руські народні приповідки у 3-х тт.* Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид. Львів 2006, т. 3, с. 58.

⁸⁰ *Там само*, т. 2, с. 519.

⁸¹ Томашівський С. *Українська історія: Старинні і середні віки.* Львів 1919, с. 89.

яких сучасність обдаровує як сильною любовю, так великою ненавистю (...) Історичне значіння Романа “самодержця і царя всеї Руси” величезне. Він був творцем першої національної української держави, якої основу дала Галичина, перша українська земля, що відокремилася від загальноноруської держави перед більше як 100 літами (...) Роман розумів се завдання першої загальноукраїнської держави й однією з головних цілей уважав боротьбу з кочовиками, для яких був “львом, рисом і крокодилем”, – зауважував дослідник, регенеруючи кліше середньовічного галицького літописця для потреб модерних читачів⁸².

Ще чіткіше сплетіння політичного підтексту 20–30 рр. ХХ ст. з інтерпретацією середньовічної реальності помітне у художньому образі Романа Мстиславича в історичній белетристиці міжвоєнного періоду. Показовим є витлумачення Романової смерті у тексті Івана Филипчика та Івана Зубенка “Княгиня Романова”. Тут загибель під Завихостом – не наслідок битви, а підступне вбивство, інспіроване поляками, зокрема Лешком Білим та Владиславом Лісконогим. Його причина – настільки ж романтична й особиста, як і політична й суспільна. Лешко заздрить Романові через його дружину, а водночас прагне перешкодити інтеграції руських земель під рукою сильного володаря, який не хоче бути його васалом. Так, у повісті Лешко з Романом стають супротивниками на рицарському турнірі в Константинополі: Роман – (точніше, “варяг Ромуальд” / “стрункий русявий лицар з волошковими очима”) – перемагає польського візаві та завойовує серце князівни Анни⁸³. Це викликає лютю молодого польського князя – “ненависть відтрученого коханка до щасливого супротивника”⁸⁴. Натомість сам Роман у повісті постає миротворцем: він припиняє суперечку посварених Лешка Білого та Владислава Лісконогого, а потім, вдоволений місією, вирушає на лови під Завихостом. Тут на нього чекає замах – “таємниче вбивство”, яке у повісті набуває чіткого етнічного забарвлення: “нашого князя Романа убили ляхи”⁸⁵. Нереалізовані політичні

⁸² Томашівський С. *Українська..*, с. 89–90.

⁸³ Филипчик І., Зубенко І. *Княгиня Романова*. Коломия 1927, с. 14–15.

⁸⁴ *Там само*, с. 21.

⁸⁵ Филипчик І., Зубенко І. *Княгиня..*, с. 35–40.

проекти Романа Мстиславича Филипчак і Зубенко подавали крізь призму сконструйованих спогадів його вдови. Фактично, у формі мемуарів княгині Романової були приховані не гіпотетичні прагнення середньовічного володаря, а мрії галицьких українців доби визвольних змагань початку ХХ ст. і категорії їхньої історичної уяви. Так з'являється образ Утопії – “Великої України” Романа Мстиславича – економічно сильної селянської держави, в якій панує демократія і “соціальна справедливість”, країни, де навіть войовничі номади стають мирними хліборобами: “І вона пригадувала собі, як то вони, удвох з Романом, будували пляни, щоб усі українські землі сполучити в одну цілість – від пинських болот по багна Оки, від Нового Сутеча по Тьмуторокань... А Галич тоді, як діамант, засяє в короні Русі-України. Пригадувала, як будували пляни перетворення сполучених українських земель в могутню державу першого ступеня через внутрішні реформи, через піднесення смердів, через надання їм прав і привілеїв, щоби рільництво якнайліпше розвивалося, через зміцнення торгівлі, через збільшення флоту на Чорнім морі, щоби плоди України вивозити до Греції, до Риму, бо там – брак хліба. Роман оповідав їй про свої наміри змусити орди кочевиків до осілого життя, до праці на ріллі. Вони передбачували, як Україна буде славною, великою державою, яку поважатимуть і якої боятимуться сусіди. А свої піддані благословлятимуть їх за добре і справедливе правління”⁸⁶.

Загибель від рук поляків, сильна влада над галицькими боярством, захист “простого люду” (“обороняв селян і міщан”), боротьба з половцями, Литвою та Польщею, об’єднання Галичини й Волині (іноді до цього переліку додавали звістку про відмову від королівської корони, яку пропонував папа) – ці елементи популярного образу Романа Мстиславича були доволі стійкими в українських галицьких виданнях 30-х років. Це добре видно з відповідного гасла Української загальної енциклопедії⁸⁷.

⁸⁶ Там само, с. 57–58.

⁸⁷ Роман. *Українська загальна енциклопедія. Книга знання в 3-х томах*. Львів; Станіславів; Коломия б/р., ст. 1268.

Натомість галицькі поляки у кінці XIX – у першій половині XX ст. підтримували, хоч із застереженнями, версії середньовічних польських хроністів. Знаковою у цьому аспекті була поема Яна Ляма “Завихост” (“Zawichost”), де антипольські виступи Романа Мстиславича поставали наслідком трагічного непорозуміння, що спричинило братовбивчий конфлікт і загибель самого руського володаря. Роман, – твердив Лям, – став жертвою імпульсу, згубної ілюзії, бо сприйняв своїх союзників за ворогів, і навпаки. У цьому тексті лейтмотивом стає убоління над “необдуманим” вчинком галицького князя, висловленим з сумішню симпатії й докору:

Czemuż, o kniaziu, ty kniaziu Romanie,
Powiodłeś pulki w bój ten niegodziwy,
O czemu w gniewie zamyśliłeś panie
Krwia ruską zrosić sandomierskie niwy?
W gronie twoich zasiedli poganie,
A ziemią twoją czeka los straszliwy,
Krwawymi łzami zapłaczą po tobie
Dzieci sieroty, cała Ruś w żalobie!

Водночас в умовах україно-польського протистояння в Галичині першої половини XX ст. Кадлубковий образ віроломного руського володаря – васала, який підступно напав на Польщу і асоціювався зі зрадою, був актуальнішим для масової свідомості галицьких поляків, аніж відносно толерантний погляд Ляма.

У повоєнному дискурсі галицьких українців постать Романа Мстиславича не була такою популярною, як, наприклад, діяльність його сина, Данила Романовича. Однак і тут поступово утвердився образ князя як будівничого держави. В умовах радянської Галичини таке трактування постаті галицько-волинського володаря було полегшене його північно-руськими генеалогічними зв'язками, дворічним правлінням у Новгороді, а також тим, що з Романом можна було пов'язати окремі сюжети російських билин. Це дозволяло переносити в новий історіографічний дискурс окремі моменти зі старого, довоєнного. Різні дослідники робили це по-різному. Так, у написаній ще 1957 і виданій аж 1984 року книзі Івана Крип'якевича – монографічному описові Галицько-Волинської держави – постать Романа подана хоч

і з певним пієтетом, проте загалом нейтрально. У цьому тексті Роман Мстиславич – наймогутніший з південноруських князів, який заслужив “історичне ім’я” “незвичайною енергією” в об’єднанні Галичини з Волинню (це, за Крип’якевичем, – “найважливіша справа Романа”⁸⁸) та боротьбою з кочовиками, що залишила по собі сліди у фольклорі (панегірик з Галицько-Волинського літопису учений трактував саме як уривок з пісні про князя)⁸⁹. Однак до негативів галицько-волинського володаря учений зараховував його участь у “дрібній феодальній боротьбі, яка руйнувала Київщину”, і на яку володар затрачував “багато даремних зусиль”⁹⁰. Назагал же біографія Романа Мстиславича в аналізі Крип’якевича поставала переплетінням фактів зі значною кількістю “білих плям”. До таких нез’ясованих обставин дослідник зараховував, насамперед, стосунки руського князя із Лешком Білим та їхню еволюцію в часі⁹¹ – отже, саме ті факти, які започаткували кардинально різне трактування постаті Романа в українській та польській історичній традиції.

В офіційній, “підручничковій”, версії середньовічної історії радянського часу Роман Мстиславич також поставав миротворцем, могутнім володарем, захисником Русі від степовиків, силу якого оцінював “навіть папа римський Інокентій III” і прагнув її використати “для посилення впливу римо-католицької церкви на Південно-Західну Русь”⁹². В іншому варіанті Романа прямо зображали “прогресивним” володарем, який “зірвав спробу папської курії поширити вплив Ватикану на Русь”⁹³. Це кліше добре вписувалося в ідеологічну лінію “боротьби з католицизмом та уніатством”. Паралельно в радянській історіографії спеціально акцентували на тому, що діяльність галицько-волинського князя мала “широку соціальну базу” і ґрунтувалася на опозиції до “великих феодалів”. Так, у марксистській версії Роман зайняв

⁸⁸ Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. Вид. 2. Львів 1999, с. 110.

⁸⁹ Там само, с. 112.

⁹⁰ Там само, с. 109.

⁹¹ Пор: Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство*, с. 110, 113.

⁹² Див. напр.: Рибалка І. К. *Історія Української РСР. Дорадянський період*. Київ 1978, с. 45.

⁹³ *Історія Української РСР Короткий нарис*. Київ 1981, с. 33.

Галич, “спираючись на підтримку дружинників, частини середніх бояр та міщан, які були незадоволені могутністю великих бояр, роздмухуванням ними феодальних усобиць і тяжіли до міцної князівської влади”⁹⁴; “його дії підтримало міське населення, що домагалось обмеження сваволі феодалів” тощо⁹⁵. Водночас у цій парадигмі Романа зараховували до політиків твердої руки – централізаторів, “збирачів Русі”. Тому взяті з Татищева згадки про “добрий порядок” Романа Мстиславича (“план піднесення ролі Києва”) в українській радянській історіографії вважали позитивним, хоч і нереалізованим, проектом⁹⁶. Однак зрідка в офіційній історіографії УРСР з’являлися й різко протилежні сюжети. Наприклад, у полеміці з українськими діаспорними істориками (за радянською термінологією – “фальсифікаторами минулого”), які закидали північноруським володарям знищення Київської Русі та узурпацію влади на її просторах, їхні радянські опоненти наводили, як контраргумент, деструктивну діяльність Романа Мстиславича: “Отже, руйнівний похід на Київ в 1169 р. володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського вони (українські еміграційні історики – Р. Г.) витлумачують як вираз “етнічного роздору” між “російською північчю” та “українським півднем”. Але не менш руйнівним для Києва був і похід у 1202 році галицько-волинського князя Романа Мстиславича – за фальсифікаторськими мірками, “українського” князя. Однак цей похід ті ж автори згадують скоромовкою, і, як правило, анонімно, як “спалах міжкнязівської війни”⁹⁷.

Заснована на “ламанні націоналістичних кліше”, ця інвектива проти Романа опосередковано слугувала утвердженню стереотипу “віковічної дружби трьох братніх східнослов’янських народів” та думки про їхнє спільне право на київську культурно-історичну спадщину.

⁹⁴ Рибалка І. К. *Історія...*, с. 45.

⁹⁵ *Історія Української РСР...*, с. 33.

⁹⁶ *Там само*, с. 32.

⁹⁷ *Правда истории против фальсификаторов (Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины)*. Киев 1982, с. 52.

На протипагу такому поглядів, еміграційні історики будували свій образ князя. Так, Микола Чубатий репрезентував образ Романа Мстиславича як “самодержця” та інтегратора Русі, якого очорнили “північні літописці, щоб закрити погром Києва суздальцями 1169 р.”⁹⁸. Крім того, учений прагнув зруйнувати російське популярне уявлення про галицького володаря як про ворога Риму: (“Роман... держить меч в руках і проганяє папських послів”⁹⁹). Натомість, поборюючи “північний” стереотип князя як протипольського політика, дослідник змальовував Романа Мстиславича як майже повністю прозахідного політика, “прихильного до католицького світу”, так само, як і його дружина та більшість населення Західної Русі¹⁰⁰. Водночас Чубатий підкреслював цезаропапистські тенденції в політиці князя: “Це перший раз на Україні церква, на византийський взір, стає на услуги володаря”¹⁰¹. Отож, образ Романа в концепції українського католицького історика церкви роздвоювався на позитивний і негативний компоненти.

Популярною спробою “відтворити” образ Романа Мстиславича в українській радянській літературі повоєнного часу став роман львівського прозаїка Теодора Микитина “Полки йдуть на Галич”¹⁰². Текст Микитина, як засвідчувала анотація до його книги, мав пропагувати “яскраву постать волинського, а згодом галицько-волинського князя Романа Мстиславича” як протипагу зрадникам – боярам та їхнім союзникам-уграм¹⁰³. У такому контексті князь ставав природним союзником “народних мас”, які дали відсіч “іноземним загарбникам” і ворогом їхніх визискувачів – “феодалів”. Такий підхід відповідав усталеним канонам радянської історіографії. Однак у самому творі акценти розставлено дещо інакше. На його сторінках Роман зображений в іпостасі волинського князя, який хоче об’єднати Галичину зі своїми володіннями. При цьому романіст прагнув

⁹⁸ Чубатий М. *Історія...*, т. 1, с. 550.

⁹⁹ Там само, с. 551.

¹⁰⁰ Там само, с. 551–556, 569

¹⁰¹ Там само, с. 565.

¹⁰² Микитин Т. *Полки йдуть на Галич*. Львів 1965.

¹⁰³ Там само, с. 2.

схарактеризувати князя не лише через літописні характеристики (непоступливий, владний характер, войовничість), але й “реконструював” зовнішній вигляд Романа Мстиславича і його інтелектуальні горизонти. В уяві письменника князь поставав широкоплечою людиною середніх років з блискучими розумними очима та чорним, злегка посивілим волоссям; коло його читання у Микитина формують Плутархові “Паралельні біографії” / “життєписи славних мужів”, де володар, очевидно, шукає зразків для наслідування¹⁰⁴. Далі герой повісті вагається в роздумах, вибираючи між волинською та галицькою ідентичністю. Врешті, він визнає “своїми”, “рідними” обидві тотожності. Зважаючи на плутархові образи “ідеальних мужів”, головними ідеями Романа Мстиславича у романній версії стають боротьба з агресією угорців та утворення об’єднаного князівства, що може протистояти викликам чужого, зовнішнього світу: “Хіба у нього мало землі...? Тільки чи й справді чужа йому галицька земля? Чи матиме він право називати себе щитом і стражем землі руської, як Галичину стануть топтати копита угорських коней? Чи його Волинь не поплатиться колись за байдужість до долі Галичини? Вони – як ті сестри близнята, що не можуть одна без одної жити. ... Але як Галичина і Волинь об’єднаються в одну державу, тоді ні угрове, ні половці, не кажучи вже про ятвягів, не посміють ступити й кроку на руську землю. (...) Він, Роман, забезпечить руській державі мир, заведе лад і безпеку, дбатиме про торговий люд та вчених книжників, і слава про нього піде на весь світ”¹⁰⁵.

Зрештою, ідеал і реальність збігаються. Князя-патріота, який виганяє іноземних загарбників з Галича, радо вітають мешканці міста. На тлі святкового братання галичан та волинян Роман стає фундатором нової держави, – переможцем, визволителем і творцем глобальної Історії: “Роман, гордий та щасливий, випрямився в сідлі (...). Ворог був знищений доценту. Галицька земля знову стала вільною. Тепер можна було ... оповістити цілому світові, що тут, на цій дорозі, у цьому сірому світанку

¹⁰⁴ Микитин Т. *Полки...*, с. 69.

¹⁰⁵ *Там само*, с. 76.

народилась нова руська держава, якої досі не було. Галицько-Волинська держава”¹⁰⁶.

Частина галицької інтелігенції сприйняла такий поворот сюжету (у якому Галицько-Волинське князівство було названо “державою”) разом з символічною ілюстрацією на титульній сторінці книжки (жовтий “галицький лев на щиті, поруч з ним – меч”) як натяк, алюзію до локального патріотизму і української національної свідомості, до традицій державності тощо. У такий спосіб образ Романа Мстиславича ставав для них символічною фігурою, елементом пробудження історичної пам’яті в умовах другої половини 60-х років ХХ ст. Знаменно, що у післявоєнний час і у польській історичній думці негативний образ галицько-волинського князя відійшов на задній план. Так, у популярній “Історії України” Владислава Серчика Роман зображений творцем однієї з найбільших європейських держав кінця ХІІ – початку ХІІІ ст.¹⁰⁷.

В історіографії та історичній свідомості незалежної України можна виділити, принаймні, два різні образи Романа Мстиславича. Перший – традиційний. Його ілюструють, зокрема, праці Леонтія Войтовича. Тут не лише окреслено образ Романа Мстиславича як одного з “найвидніших політиків свого часу”, але й зроблено спробу популяризувати цю постать, реконструювати зовнішність й характер володаря на підставі аналізу татішевських матеріалів¹⁰⁸. На противагу цьому, прихильники постмодернізму пропонують “інший” образ Романа Мстиславича. Вони трактують галицького князя не лише як реальну людину, об’єднувача руських земель, але й як одного з історичних персонажів, “напівапокрифічна” біографія якого багато в чому сконструйована уявою літописців та модерних авторів¹⁰⁹. Нато-

¹⁰⁶ Микитин Т. *Полки...*, с. 164.

¹⁰⁷ Serczyk W. A. *Historia Ukrainy*. Wrocław; Warszawa; Kraków 1990, s. 48.

¹⁰⁸ Див, напр.: Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (Кінець ІХ – початок ХІV): склад, суспільна роль і політична роль*. Львів 2000, с. 223–224.

¹⁰⁹ Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ 2005, с. 100; Толочко А. П. Конституционный проект Романа Мстиславича 1205 г.: опыт источниковедческого исследования. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1995. Москва 1997; Толочко О. Як звали другу дружину Романа Мстиславича? *Україна: культурна спадщина, національна свідомість*,

мість у масовій свідомості галичан і волинян кінця ХІХ – початку ХХ ст. трактування постаті Романа у канонічному ряду українських політичних діячів минулого – значною мірою, відображення довоєнних інтерпретацій. Звідси, зокрема, – поява вулиць імені князя Романа у Львові та деяких інших галицьких містах. Такі назви з’явилися внаслідок масових перейменувань 1990-х рр. і ґрунтувалися власне на героїзації Романової постаті у ретроспективі українського державотворення. Натомість пошук реліктив давнього образу Романа Мстиславича у колективній підсвідомості – не така очевидна справа, якою здається на перший погляд. Не можна забувати, що “сліди” князя Романа в усній творчості – значною мірою відлуння концепцій та підходів порівняльно-історичної школи у фольклористиці кінця ХІХ ст., в якій багато що вирішували алузії та аналогії. Насправді дуже важко доказати, коли фольклорний “Роман” має якийсь стосунок до Романа Мстиславича чи іншого історичного діяча з таким іменем, а коли є просто “вічним персонажем” у канві якогось з “вічних сюжетів” усної народної творчості. У той же час притчу про “євшан-зілля”, первісно прив’язану до середньовічного панегірику Роману, уже в ХІХ ст. почали сприймати як самостійний “відгук половецького епосу”. З цього часу легенда про євшан в українській та російській літературній традиції стала вічним сюжетом, загальним місцем – символом національної свідомості, відчуття батьківщини, однак безвідносно до Романової постаті. Еволюція сприймання його “похвали” у часі й просторі – яскравий приклад того, як поєднуються, зливаються і знову розходяться сюжети, мотиви, міфи та стереотипи.

Загалом же історія з Романом Мстиславичем в українській традиції дуже нагадує ситуацію з “Дуеньєю” Дієго Веласкеса у відомій інтерпретації Мішеля Фуко. На початку своїх “Слів і речей” Фуко розглядає картину іспанського художника як приклад візуально-сміслового парадоксу¹¹⁰. Він зауважує: погляди усіх персонажів на полотні спрямовані в одну точку. Отже,

державність. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів 2006–2007, с. 98–102.

¹¹⁰ Фуко М. *Слова и вещи. Археология гуманитарных наук.* Санкт-Петербург 1994.

насправді вони очікують когось дуже важливого, проте наразі відсутнього на картині; людину, яка от-от має увійти в приміщення, але якої там ще нема. Є лише її нечітке відображення в дзеркалі. Проте саме ця постать – візуальний і смисловий центр усього художнього твору. Це – король, що заходить до зали у супроводі дружини. Ситуація з галицько-волинським князем аналогічна. В українській (руській) традиції його цілісний образ, по суті, втрачено. Цей образ заміняють розпорошені літописні повідомлення і той же панегірик. Тому сьогодні, як не парадоксально, ми змушені дивитися на Романа Мстиславича опосередковано, через призму численних “дзеркал”, зокрема й “чужих”, ворожих князю інвектив польської літописної традиції. Це й є джерелом дискусій та полеміки довкола цієї постаті – дискусій, які не вичерпаються, мабуть, ніколи. Водночас усі учасники цих суперечок, починаючи від середньовічних руських і польських хроністів, сходяться в одному – у визнанні могутності, ініціативності й авторитету Романа, іншими словами, його незвичної харизми. Так, цей галицький князь, фактично, відсутній у сучасних йому руських джерелах, а його друга дружина у галицькому літописі залишається безіменною. Однак ця пара, усе ж, залишається однією з смислових осей локальної та регіональної історії Центрально-Східної Європи XII – початку XIII ст. – достоту так, як королівське подружжя на картині Веласкеса знаходиться у її центрі, де факто перебуваючи поза нею.

*Roman Holyk. “ЛЕВЪ, ИМЪ ЖЕ ПОЛОВЦИ ДЪТИ СТРАШАХУ”:
STEREOTYPES OF ROMAN MSTYSLAVYCH IN THE HALYCH-VOLYNIAN
CHRONICLE, THE GREAT POLISH CHRONICLE AND THE MODERN HIS-
TORICAL TRADITION*

The article proposes a comparative analysis of images of Roman Mstyslavovych available in two medieval narratives: the Halych-Volynian Chronicle and the Great Polish Chronicle. The article also traces changes of this stereotype in the modern Ukrainian and Polish historical memory.

Key words: the Halych-Volynian Chronicle, the great Polish Chronicle, Roman Mstyslavovych, stereotype, historical tradition.